

УДК 332.155:631.584(477)

ЕФЕКТИВНІСТЬ «НІШЕВОГО» НАПРЯМУ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

І. Черевко, к. е. н., доцент

ORCIDID: 0000-0002-8411-6136

Львівський національний аграрний університет

© І. Черевко, 2018

<https://doi.org/10.31734/agrarecon2018.03.055>**Черевко І. Ефективність «нішевого» напрямку у сільському господарстві України: стан та перспективи**

Поглиблення дуалізації аграрної економіки України й перманентна поляризація великих і малих виробників сільськогосподарської продукції змушують останніх у пошуках можливостей конкурентного протистояння першим дедалі інтенсивніше розвивати виробництво так званих нішевих продуктів, причому як у рослинництві, так і у тваринництві. Такий напрям розвитку сільського господарства на найближчу перспективу набуває статусу основного для малих виробників сільськогосподарської продукції. Результати проведених розрахунків та накопиченого досвіду, представлені у статті, засвідчують наявність дуже широкого діапазону можливостей щодо диверсифікації напрямів сільськогосподарського виробництва на невеликих площах сільськогосподарських угідь, що якнайкраще пасує до умов більшості фермерських господарств і цілком реально може бути в найближчій перспективі переважаючим шляхом їхнього розвитку, оскільки конкурентну боротьбу з крупними господарствами у сфері вирощування традиційних культур чи у виробництві традиційної продукції тваринництва дрібні фермерські господарства в Україні в силу відомих об'єктивних причин, безперечно, програють. Проте масштаби виробництва нішевої сільськогосподарської продукції в Україні є наразі порівняно надзвичайно малі. Основні причини такого стану – брак в українських виробників необхідного досвіду, що стосується технології виробництва продукції, маркетингу, відсутність кооперації у цій сфері, нерозвиненість відповідного інформаційно-консультативного обслуговування, порівняно низький рівень культури споживання продукції вирощування цілої низки нішевих культур, відсутність необхідної державної підтримки цього напрямку. Виробники нішевої сільськогосподарської продукції є переважно розрізнені, віддалені один від одного географічно, діють у більшості випадків на свій страх і ризик, не мають жодної інформації про наявні успіхи у подібній діяльності в успішніших співвітчизників. Крім того, практика свідчить також про те, що немає підстав для абсолютизації нішевих культур як панацеї на всі проблеми сектору малих сільськогосподарських виробників. Нішева специфіка цілої низки сільськогосподарських культур має досить часовий чи навіть перехідний у часі характер – те, що якийсь час було нішевим, за досягнення певного моменту у своєму розвитку може втратити риси нішевості і перейти у розряд традиційного виду виробництва, як це сталося, наприклад, з лохиною. Тому, очевидно, що, роблячи ставку на нішевість того чи іншого виробництва, треба враховувати таку особливість цієї нішевості і, плануючи свої інвестиції, слід добре зважувати всі можливі альтернативи – чи не варто одразу вкладати кошти у щось триваліше, типу саду чи традиційного ягідництва: віддача у часі від таких інвестицій може бути віддаленішою часово, але надійнішою, довготривалішою і стабільнішою.

Ключові слова: сільське господарство, нішева продукція, малі виробники, ефективність.

Cherevko I. Efficiency of the "niche" direction in agriculture in Ukraine: the state and prospects

The deepening of the dualization of the agrarian economy of Ukraine and the permanent polarization of large and small producers of agricultural products compel the latter in the search for opportunities for competition with the first, to intensify the development of so-called "niche" products, both in crop and livestock production. Such a direction of development of agriculture in the near future becomes the status of the main for small producers of agricultural products. The results of the calculations and the accumulated experience

presented in this article indicate the existence of a very wide range of opportunities for diversification of agricultural production in small agricultural land, which in the best way suits the conditions of most small farms, and it is quite possible in the near future to become the preferred way of developing of these farms, as a competitive struggle with large farms in the field of traditional crops cultivating or in the production of traditional animal products by small farms in Ukraine because of objective reasons known certainly lose. However, the scale of niche agricultural production in Ukraine is currently relatively unusually small. The main reasons for this situation are the lack of necessary experience in the Ukrainian producers concerning the production and marketing techniques, the lack of cooperation in this area, the lack of adequate information and consulting services, the relatively low level of consumption culture of the products of a number of niche crops cultivation, the lack of necessary state support for this direct. Producers of niche agricultural products are mostly fragmented, separated geographically, act in most cases "at their own risk", do not have any information about the successes in such activities in more successful compatriots. In addition, practice also suggests that there are no grounds for the niche cultures absolute as a panacea for all problems of small-scale agricultural producers. The niche specificity of a number of agricultural crops has a rather temporal or even transient in nature – the crop that was a niche for some time, when attained a certain point in its development, may lose the niche features and become a category of traditional production, as it happened, for example, with bigblueberries (lokhyna). Therefore, it is obvious that by staking on the niche of one or another production, one must take into account such a peculiarity of this niche, and when planning its investments, it is necessary to weigh well all possible alternatives – whether it is not necessary immediately to invest in something more prolonged, such as garden or traditional berry: the return on time from such investments may be more remote at a time, but – more reliable, long-term and stable.

Key words: agriculture, niche products, small producers, efficiency.

Постановка проблеми. Існуючий дуалістичний характер аграрної економіки України та поляризація великих і малих виробників сільськогосподарської продукції змушують останніх у пошуках можливостей конкурентійного протистояння першим дедалі інтенсивніше розвивати виробництво так званих нішевих продуктів, причому як у рослинництві, так і у тваринництві. Наразі масштаби виробництва нішевої сільськогосподарської продукції в Україні є порівняно малі. Основні причини такого стану – брак в українських виробників необхідного досвіду, що стосується технології виробництва продукції, маркетингу, відсутність кооперації у цій сфері, нерозвиненість відповідного інформаційно-консультативного обслуговування, відсутність необхідної державної підтримки. Виробники нішевої сільськогосподарської продукції є переважно розрізнені, віддалені один від одного географічно, діють у більшості випадків на свій страх і ризик, не мають жодної інформації про наявні успіхи у подібній діяльності в успішніших співвітчизників. Усе це формує комплексну проблему розвитку нішевого сільськогосподарського виробництва як наряду ефективного господарювання малих фермерських та ін-

ших порівняно дрібних виробників в умовах дуалізації аграрної економіки в Україні, що створює достатньо широке поле для проведення відповідних наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд доступних літературних джерел, що стосуються економіки вирощування нішевих культур та виробництва нішевих продуктів із сільськогосподарської сировини, дає підстави стверджувати, що проблеми розвитку цієї галузі сільського господарства перебувають у зоні посиленої уваги економістів-аграрників, аналітиків і практиків, серед яких В. Арістов (2017), І. Дмитрів (2018), Ю. Кернасюк (2015; 2018), В. Медведюк (2017), О. Петрик (2018), Н. Рубан (2017), В. Сумченко та А. Губін (2017), О. Ходаківська (2017), Б. Шаповал (2018) та ін.

На думку Б. Шаповала, «ніша – це те, де ви, як бізнесмен, бачите можливості, адже остаточного визначення, що ж таке власне «нішеві культури», як і точного їх переліку, не існує. Тож, якщо ви розумієте як продати той чи інший товар по вигідній для вас ціні, це і є ваша «ніша». Приміром, нішевою культурою може стати навіть кукурудза,

адже виробництво солодкої кукурудзи для потреб консервної промисловості взагалі не розвинене і це можна використовувати» (2018).

Як вважає В. Арістов (2017), нішеві культури (продукти) – це все небіржові культури, які споживає не масовий споживач, тому мають обмежений попит, але низьку цінову еластичність попиту, тобто ціна на нішеві продукти може значно перевищувати ціну на, так би мовити, звичайні і часто визначається нематеріальними якісними характеристиками, такими як: смак, букет, «корисність», «здоровість» і т. д. Важливою особливістю нішевих культур є й те, що вони, як правило, досить трудомісткі і ресурсовитратні у вирощуванні (виробництві), а їхнє виробництво дуже складно або неможливо масштабувати. «Такі культури часто не вимагають значних інвестицій в організацію виробництва, але при цьому забезпечують високий рівень рентабельності» (Виважені рішення ..., 2017).

Виробництвом нішевих культур в Україні здебільшого займаються невеликі господарства. При цьому, попри високу рентабельність вирощування, брак знань, низька врожайність та якість отриманої продукції не дають змоги повною мірою реалізувати потенціал таких культур (Брак знань..., 2018).

Як альтернативний напрям сільгоспвиробництва на малих площах фахівці запропонували такі сегменти, як культивування річкових раків, вермикультивування та бджолярство (Виважені рішення ..., 2017). Найбільш затребувані нішеві товари для Європейського Союзу: сорго, прянощі, горіхи та ягоди, свіжа зелень, часник (Виважені рішення ..., 2017). Багато фермерів сьогодні інвестують у спаржеві проекти, вважаючи, що саме цей напрям очолює список найперспективніших «ніш» овочевого бізнесу (Чи вигідно вирощувати ..., 2016). В Україні зростає інтерес до виробництва шафрану і попит на садивний матеріал незвичних для наших широт прянощів (На Херсонщині з'явився ..., 2017).

Малому аграрному бізнесу треба орієнтуватися на вирощування тих видів продукції, що мають стабільно зростаючий попит на внутрішньому і зовнішньому ринках. А також на ті, що можуть забезпечити найбільшу віддачу – від 30 тис. до 100 тис. грн на 1 га, повідомляють спеціалісти Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки». «Найближчим часом такими будуть органічні продукти, а також горіхи, квасоля, прянощі, сорго, нут, горох, сочевиця, гірчиця, льон, коноплі, горіхи, ягоди – малина, полуниця, ожина, суниця, чорниця, журавлина тощо» (Вищі у ніші ..., 2017).

Українцям радять вирощувати нішеві культури, оскільки цей напрям виробництва є дуже перспективним, а його плюс – відносно низька конкуренція на внутрішньому та зовнішньому ринках (Виважені рішення ..., 2017).

Однак, як зазначає Ю. Кернасюк, «нішеві культури не можуть замінити традиційні зернові, такі як пшеницю чи кукурудзу. Водночас з урахуванням необхідності пошуку нових перспективних ринків збуту, а також зменшення навантаження сівозміни соняшником останні є досить перспективним напрямом диверсифікації агробізнесу та зменшення ризикованості його ведення в умовах різких кліматичних змін та непередбачуваності фінансово-економічної ситуації» (2015). А на думку В. Говери, «...замість того, щоб шукати окупність на три роки, доцільніше інвестувати в довгострокові проекти, планувати бізнес на 10–20 років, впроваджувати нові технології. Це дасть змогу ефективніше використовувати наявні ресурси, знижувати собівартість, покращувати якість своєї продукції» (Відразу в кущі ..., 2018).

Нішеві продукти – це доля або дуже бідних, або дуже багатих країн; їхнє виробництво стимулює або відсутність доступу до технологій і фінансування (країни, що розвиваються), або потужна державна підтримка (загальна аграрна політика ЄС – CAP, суть якої і є, за великим рахунком, субсидуванням фермерів, обходить кожному жителю ЄС, включаючи дітей і людей похилого віку,

приблизно в € 0,3 на день) (Арістов, 2017). В Україні, в силу неоднорідності ступеня розвиненості агрокомпаній і високого ступеня невизначеності структури виробництва, ми маємо унікальну можливість спробувати створити умови для розвитку обох моделей одночасно (Арістов, 2017).

Як бачимо, підходи до трактування ролі нішевих культур в Україні з боку різних авторів є певним чином диверсифіковані, що свідчить про неоднозначність оцінки ними цієї ролі, що відповідно формує потребу в глибшому аналізі ситуації та узагальненні існуючої інформації для представлення зацікавленим виробникам прикладів ефективного нішевого виробництва з метою їхньої орієнтації на вибір якомога оптимальнішого в конкретних умовах варіанта ведення цього бізнесу.

Постановка завдання. Завданням нашого дослідження було узагальнення основних напрямів нішевого сільськогосподарського виробництва як орієнтира ефективного розвитку малих фермерських господарств та інших порівняно дрібних виробників в умовах дуалізації аграрної економіки в Україні.

Методика дослідження та матеріали. У ході дослідження опрацьовано і використано матеріали, одержані в результаті проведеного пошуку інформації серед доступних публікацій на тему розвитку нішевого сільського господарства. Основні методи дослідження: дедукція та індукція, аналіз і синтез – для пошуку потрібної інформації та її узагальнення з метою формування відповідних висновків; монографічний – для вивчення досвіду нішевого господарювання; аналітичний – для опрацювання одержаної інформації із відповідних джерел; описовий – для представлення результатів наукового пошуку та узагальнених результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу. За результатами експертних оцінок, посівні площі під основними нішевими сільськогосподарськими культурами в Україні у 2018 році склали близько 252,6 тис. га, або майже

1 % у структурі всіх посівних площ. Але й ця незначна частка свідчить на користь розвитку вказаного напряму як прибуткової альтернативи високорентабельним зерновим і олійним, бо не кожен малий чи середній фермер із площею землекористування 200–500 га має достатньо власних матеріально-фінансових ресурсів для інтенсивного вирощування традиційних маржинальних сільськогосподарських культур, а на нішевих культурах у разі дотримання відповідної технології й правильного розуміння кон'юнктури ринку можна отримати не менше прибутку, ніж від вирощування соняшнику чи ріпаку (Кернасюк, 2018). Наприклад, за даними аналітичної компанії Pro-Consulting, вирощування нуту може окупитися менше, ніж за два роки (Выращивание нута ..., 2018).

Нут поки що не дуже популярний в Україні як серед виробників, так і серед споживачів (Выращивание нута ..., 2018). Це суто харчова культура, з якої готують такі страви, як хумус та фалафель. У 2016 р. його посіви займали 7,3 тис. га, а у 2017 р. вони дещо збільшилися – до 8–9 тис. га. Якщо під зернобобові загалом використовують 2,5–3 % сільгоспугідь, то нутом засівають лише 0,5 %. Окремі господарства отримують 2,5 т/га за середньої урожайності в країні 0,92 т/га (Выращивание нута..., 2018). Попит на нут у найближчій перспективі зростатиме внаслідок міграції населення з Центральної Азії, арабських країн до Європи (Выращивание нута ..., 2018).

Малоосвоєні ніші є досить перспективними для виходу на ринок нових ягідних господарств. Так, фахівці Pro-Consulting пропонують звернути увагу на ожину, яка за продуктивністю у 2–3 рази випереджає малину, її вирощування вже сьогодні може приносити непоганий дохід агропідприємству (Вільна ніша ..., 2018). Вкладені в проект кошти (\$ 312 тис. – техніка, 10 га площі, складське приміщення на 400 м² і 4,2 км паркану) повернуться до інвестора вже через три з лишком роки (40,7 місяця) (Вільна ніша ..., 2018). Основні обсяги продажу передбачаються переважно на

ринку свіжої ягоди, в курортних зонах (Милість жимолості ..., 2018).

Відчутно вигідніше, ніж соняшник, як виявляється, вирощувати льон, що видно на прикладі «Баришівської зернової компанії» – насіння соняшнику восени коштує 8000 грн/т, льону – 7000 грн, але з гектара від соняшнику можна отримати 11 тис. грн прибутку, а льону – приблизно на 27 % більше. Якщо в середньому рентабельність вирощування соняшнику становить 79 %, то виробники льону називають цифру навіть у 150 % (Жовто-блакитна перемога ..., 2018). Такої рентабельності можна досягти навіть за середньої урожайності 1,5 т/га. Вирощування цієї культури потребує невеликих витрат, мінімального застосування хімії, а її врожайність потенційно можна збільшити до 2–2,5 т/га (Булл льон ..., 2018).

Усе більше українських фермерів цікавляться амарантом. Переробні підприємства вже зараз укладають угоди на викуп 100 % майбутнього врожаю. За середньої врожайності у 20 ц/га та ціни товарного насіння 25 тис. грн/т з гектара можна отримати від 50 тис. грн виручки. Органічний амарант купують ще дорожче – 35 тис. грн/т (Щириця виширяється..., 2018). При цьому варто враховувати, що на практиці врожайність амаранту сягає 50 ц/га, і це не межа. Окрім насіння, є попит на олію, шліфовану крупу, борошно і навіть макуху із зародків (Щириця виширяється..., 2018).

В Україні заплановано суттєво збільшити площі горіхових садів, і таке рішення є цілком обґрунтованим і виправданим з огляду на зростаючий попит на горіхи. Рентабельність оцінюють у 400–450 %. Рентабельність інвестицій у переробку складає 299 %, тобто на кожен вкладений долар повернеться три. Капіталовкладення на гектар горіхового саду складають від \$ 10 тис. – і це не враховуючи можливість участі в Державній програмі компенсації вартості саджанців (Стукнули ядрами..., 2018).

В Україні, на думку експертів, можна створити цілком вигідний бізнес на свіжій спаржі, салаті, броколі. Гектар спаржі дає

мінімум 400 тис. грн (гектар кукурудзи – максимум 10 тис. грн). Імпортна спаржа сьогодні коштує 350–380 грн/кг, а українську продають за 150–180 грн. Але термін реалізації спаржі – п'ять діб, тому зазвичай імпортна спаржа – це вже не спаржа (Фермер заробляє..., 2017). У Нідерландах для закладання гектара спаржі витрати складають понад € 3 тис., але вже на четвертий рік чистий прибуток – понад € 25 тис. Ціна реалізації що зеленої, що білої спаржі – 6 євро/кг. В Україні, так само, як і в Нідерландах, найдорожчим для закладання спаржі є сам матеріал, який обійдеться у € 8 тис. У сумі на закладання 1 га спаржі доведеться викласти майже € 12 тис. Орієнтовно собівартість продукту буде 0,93 євро/кг (Сумченко та Губін, 2017).

Основна перевага України полягає в досить дешевій робочій силі, адже вирощування спаржі безпосередньо пов'язане із використанням ручної праці (ТОР-10 нішових культур..., 2018). За оцінками експертів, українці вирощують спаржу приблизно на 70–80 га, на частку комерційних проектів припадає 30–36 га (Чи вигідно..., 2016). Попит на спаржу на внутрішньому ринку України приблизно складає від 1 до 2,5 тис. тонн. Український фермер задовольняє приблизно 7–10 %, все інше – імпорт із країн Європи та Китаю як у свіжому вигляді, так і у вигляді напівфабрикатів – пресерви та заморожена спаржа (Сумченко та Губін, 2018). Розвиток внутрішнього ринку спаржі в Україні стримується відсутністю тут культури її споживання. «Більшість українців дуже слабо знайомі зі спаржею, їх знання обмежуються тим, що це продукт дуже корисний, але правильно його приготувати вміють одиниці», а «багато фермерів, закладаючи плантації під спаржею, не особливо заглиблюються в нюанси маркетингу цієї продукції, хоча це питання потрібно вивчати в першу чергу. У розпал сезону на оптових ринках з'являється пропозиція спаржі, яку ліпше назвати сировиною, ніж продуктом» (Чи вигідно..., 2016). Практично всі комерційні проекти спаржі використовують дуже дорогу імпортовану роз-

саду (Чи вигідно..., 2016). Загалом закладка плантації спаржі у розмірі 5 га обійдеться фермеру у € 61 875. Протягом наступних п'яти років на обслуговування і догляд буде потрібно € 16 275. Весь п'ятирічний цикл плантації вимагатиме інвестицій у сумі близько € 143 тис. Орієнтовна собівартість кілограма спаржі у перший рік вирощування становить приблизно € 3, але вже на четвертий рік вона знижується до € 1. Загалом чистий прибуток від продажу спаржі становитиме € 125 тис. за п'ять років, що у середньому складає приблизно € 25 тис. за рік (Сумченко та Губін, 2018).

Найдорожчою спецією у світі є шафран. Він надає стравам унікальний смак та аромат, має лікувальні властивості. Збирають на спецію вручну рильця з квіток, з 1 га можна отримати 4–10 кг рилець. У 2016 році цю спецію в Україні продавали за ціною \$ 5 за грам (Іноземні..., 2017). Перша партія садивного матеріалу шафрану до нас прибула у 2015 році. Це було 2 т цибулин крокусу *Sativus* (Рубан, 2018). Олег Демченко, який тоді посадив 0,5 т цих цибулин на 5 сотках у с. Любимівці Херсонської області, одержав свій перший урожай вагою всього 250 г. Якщо врахувати, що вартість 1 г спеції коливається від 5 до 10 доларів, результат з 5 соток непоганий (Рубан, 2018). Сьогодні фермер для створення шафранового бізнесу пропонує вже готову формулу: 20 соток землі, 1 т цибулин крокусу *Sativus* (це – 7 тис. доларів). Зібрати квіти з поля розміром 20 соток під силу двом робітникам. З 25 квіток можна отримати близько 1 грама шафрану. Протягом трьох років розмір шафранового поля збільшується до 1 га на власному садивному матеріалі. Починаючи з четвертого року з 1 га отримують 10 кг спеції, і так упродовж 5–6 років. Крім того, можна продавати цибулини. Шафран довго зберігається, не втрачаючи своїх корисних властивостей. Наприклад, шафран трирічної витримки цінніший, ніж свіжий (В Україні..., 2017). За словами Олега Демченка, окупність культури становить два роки (На Херсонщині з'явився..., 2017). Успішно функціонує у Херсонській області і «Компанія ТОВ «Агро-

Фокус», засновницею якої є Лариса Боден – тут збирають вже по 300 г і більше шафрану за рік (гуртова партія – це вже 5 г) (На Херсонщині вирощують..., 2016).

У світі вважають, що найприбутковішою культурою після марихуани є журавлина. Приблизно 98% врожаю журавлини у світі забезпечують лише дві країни – США і Канада. Якщо Україна збирає приблизно 400 т ягоди за рік, то Канада – 176 тис. тонн, а США – 381 тис. тонн (Червоне море..., 2018). Вирощування журавлини не потребує надміру сил, часу і ручної праці. Ягода невимоглива до ґрунтів, а плантації не потребують особливого догляду.

Найбільш маржинальною ягодою серед нішевих у середньостроковій перспективі є жимолость, але її обсяг на ринку дуже обмежений. У Польщі під жимолость віддали вже 2 тис. га, а за іншими оцінками – навіть до 3 тис. га. В Україні поки що цю ягоду культивують на площі сумарно близько 100 га (Милість жимолості..., 2018). За іншими оцінками, жимолостю в нашій країні засаджено 120 га. При цьому приблизно половина комерційного виробництва зосереджена в руках трьох господарств (Жималість..., 2018).

Одна з найперспективніших нішевих культур для вирощування в Україні – чуфа – земляний мигдаль, або тигровий горіх (Русский самый сладкий..., 2018). Поки що нею займаються лише дрібні фермери в Полтавській, Сумській, Тернопільській та Запорізькій областях. За поживністю чуфа перевершує арахіс утричі. Це прекрасна сировина для виробництва тортів, печива, цукерок та інших солодощів. Агротехніка вирощування чуфи схожа на агротехніку вирощування картоплі. Вартість бульб для садіння у приватних виробників варіює від 30 грн за 100 г (або 170 грн за 180 штук). Чуфа для вживання в їжу продається по 85 грн за упаковку 200 г (Русский самый сладкий..., 2018).

Південь України незабаром може стати виробником пао-пао (від іспанського «ра-рауа», хоча до папаї вона не має жодного стосунку) або азіміни – екзотичного фрукта, про який уже знають в Одесі (Все про пао...,

2018). Смак плодів порівнюють з бананово-ванільним кремом із легкими нотами цитруса. Екстракти рослини застосовують для поліпшення стану імунної і нервової систем. На інтернет-сайтах 1,4 кг плодів азіміни у свіжому вигляді коштують від \$ 45, а заморожені від \$ 15 за 900 г, тобто промислове вирощування азіміни є економічно вигідним. Ціна за один саджанець коливається від 200 до 1500 грн, залежно від віку дерева, а у США на продаж пропонують щеплені дерева разом із нещепленими саджанцями, вартість яких коливається від \$ 18 до \$ 25 за один (Все про пао ..., 2018).

Собівартість вирощування 1 кг батату в Україні становить близько \$ 0,3, а вартість його реалізації 70–90 грн/кг. Дослідники дійшли висновку, що урожайність батату у Херсонській, Миколаївській, Одеській областях та на Запоріжжі може сягати 100 т/га (Батат..., 2018). Уже в першій рік вирощування рентабельність виробництва батату може складати 180 %. Роздрібні ціни на батат на українському ринку нерідко сягають 160 грн/кг, причому значну кількість пропозиції складає імпортна продукція, яка в потенціалі може бути витіснена бататом місцевого виробництва (ТОР-10..., 2018).

Перший кизилловий сад в Україні обіцяє у 2018 році дати 10 т ягідного врожаю. Через п'ять років власник саду – фермер Сергій Ольшанський розраховує отримувати 38–40 т ягід з гектара, адже, за підрахунками вчених, кущ кизилу дає від 15 до 80 кг ягід за рік. Інвестиції в кизилловий сад станом на 2013 рік, у тому числі на садивний матеріал, зрошення, буріння свердловини, склали близько 2 млн грн на гектар. Окупність такого проекту становить приблизно 10 років (Кизил відпущення..., 2018).

В Україні почали вирощувати екзотичну бамію – овоч родом з Індії, який добре знають і люблять у США. У нас він відомий значно менше, але, як зазначають фахівці, його розведенню сприяє зміна клімату, і тих, хто долучився, з кожним роком стає більше (Бамбарбія..., 2018). Але поки в умовах України бамія – «нішевий» продукт. За смаком стручки бамії – середнє між спар-

жевою квасолею і кабачками, використовуються як добавка до салатів, желеподібний сік із плодів йде на медичні та промислові цілі, а насіння можна використовувати як заміник кави. Однак насамперед бамія – «здоровий» продукт, який пригнічує поглинання холестерину і знижує рівень ліпідів і жиру в крові, є джерелом антиоксидантів, її екстракт знижує рівень глюкози. Завдяки значній кількості слизових речовин у плоді бамія дуже корисна хворим на виразку шлунка і гастрит. Тобто бамія, як мінімум, буде цікава споживачам органічних продуктів, а її вирощування виявиться рентабельним. Нині консервовану бамію вагою 280 г пропонують за ціною близько 120 грн, а свіжу – по 370 грн за кілограм. Ціни пропозиції насіння в Україні (залежно від сорту й кількості) коливаються від 3 до 9 грн (Бамбарбія..., 2018).

Міскантус наразі користується попитом переважно за кордоном. Його експортують у формі пелет або січки. Платять європейські покупці € 50–60 за тонну. Він може дати 15–20 т/га там, де кукурудза дає всього 3–4 т (Затравили..., 2018). Гектар міскантусу дає \$ 700 прибутку щороку. Інвестиції в гектарну плантацію складають \$ 2500. За рік з такої площі можна отримати 20 т біомаси вологістю 12–15 % (Енергія..., 2017).

Невеликим фермерським господарствам в Україні може бути вигідно вирощувати стевію. У нашій країні у стевії немає ні шкідників, ні хвороб, за винятком чорної ніжки, яка уражує сходи. Рідкий екстракт стевії українського виробника реалізують за ціною 211 грн за 100 мл, а 300 шт. таблеток зі стевії – за 102,50 грн. Вартість 7–20 шт. насінин стевії коливається від 10 до 45 грн (Step by стевія..., 2018).

В Україні дуже вузькою нішею є вирощування лікарських трав та ефіроолійних культур. Найпопулярніші – розторопша плямиста, ехінацея пурпурова, череда трироздільна, шавлія лікарська, м'ята перцева та лаванда (Синь-трава..., 2018). Сімейна ферма, яка вирощує лікарські рослини на площі від 0,5 до 2 га із залученням засобів малої механізації, може заробити від 30 тис.

до 250 тис. грн за рік (на зрошенні – ще більше). Із однієї сотки можна зібрати 20–35 кг коренів валеріани (за вартості 90–120 грн/кг), 30–40 кг трави ехінацеї (12–15 грн/кг), 15–20 кг коренів ехінацеї (130–190 грн/кг), 40–60 кг трави череди (по 18–21 грн/кг), до 40 кг трави алтеї (15–20 грн/кг) та до 25 кг коренів цієї рослини (35–50 грн/кг). Тобто з гектара поля щороку можна збирати сировину, яка коштуватиме від 50 тис. грн (півтонни квітів ромашки) до 300 тис. грн (3,5 т сухого кореня валеріани). Витрати можуть становити до 25 тис. грн у разі вирощування ромашки та 170 тис. грн, якщо культивувати валеріану (Зібрати на нервах ..., 2018).

Перспективним у плані високої економічної ефективності видається проект створення в Україні підприємства з виробництва ефірної олії. За розрахунками аналітичної компанії Pro-Consulting, виробництво такої продукції окупиться в Україні за 20 місяців або приблизно за півтора року. Аналітики виходили з того, що щомісяця підприємство вироблятиме 338 л олії. З цього обсягу половина – 51,3 % – припадатиме на лавандову олію, 43,6 % складе м'ятна і 5,1 % – мелісова олія. Згідно з бізнес-планом виробничий комплекс може бути змонтований і підготовлений до роботи за чотири місяці (Ефірний..., 2018).

Швидкими темпами у світі збільшується ринок лавандової олії. До 2024 року його світовий фінансовий обсяг може зрости на 63 %. Якщо у 2016 р. виручка від реалізації лаванди складала \$ 76 млн, то, за прогнозами Persistence Market, через шість років її обсяг становитиме \$ 124,2 млн (Lavandos ..., 2018). На думку аналітиків Pro-Consulting, хороші кліматичні умови південних регіонів України сприяють вирощуванню лаванди у нашій країні. Тим паче, таке виробництво не потребує величезних вкладень – для запуску проекту потрібно \$ 70 тис. Організувавши виробництво на 1 га лавандової плантації, окупити проект вдасться за два роки (Lavandos..., 2018). Прибуток, який може бути отриманий від вирощування цієї рослини на одному гектарі, сягає € 8 тис.

(близько 0,25 млн грн) (Синь-трава ..., 2018). Рентабельність вирощеної лаванди складе 36,4 %. Тобто з кожного \$ 1 доходу можна буде отримати понад 36 центів чистого прибутку. За п'ять років рентабельність інвестицій сягне 200 % (Lavandos..., 2018).

За даними компанії «Добротрав», вирощування кульбаби через два роки може давати валовий прибуток у розмірі € 8340 з гектара, а річна рентабельність складе 121 %. Для досягнення такої рентабельності потрібні мінімальні інвестиції в розмірі € 5100, якщо йдеться про ділянку в 1 га, і € 47 850, якщо розгортати бізнес на 5 га. В ЄС суху сировину кульбаби лікарської готові купувати по € 1,5–1,9 за кілограм листя, на сухий корінь ціна складає € 3–4 за 1 кг (Coolбаба..., 2018).

Нині у світі споживають понад 850 тис. т равликів, їхній ринок складає приблизно \$ 12 млрд. Лише 15 % усіх моллюсків вирощують на фермах, решту збирають у природних умовах. Обсяги виробництва й експорту равликів з України стрімко зростають: у 2013 році їх було експортовано лише 3 т, у 2014 – 58 т, у 2015 – 260 т, а у 2016 – вже 380 т (Капустіна, 2018). З метою підвищення ефективності равликового бізнесу на Тернопільщині створюють равликовий кооператив. Україні знадобиться кілька років, щоб почати вирощувати принаймні 10 тис. т равликів. Зараз Європа вирощує близько 450 тис. т і задовольняє попит приблизно на 60 % (Слизький шлях..., 2018). Інтенсивно та ефективно розвивається равликова ферма «Західний равлик» Ірини та Івана Юськевичів у селі Солонці Пустомитівського району поблизу Львова (Петрик, 2018). За свідченням господарів, равликовий бізнес – дуже затратний фінансово, важкий в обслуговуванні. Потрібно щонайменше € 75–100 тис., щоб запустити равлика на 1 га і виростити 25–30 т цієї живності (Дмитрів, 2018). Так що це зовсім не «бізнес лінивих», як часом пишуть у публікаціях (Капустіна, 2018). Але й окупність є досить високою. В Україні HoReCA купують моллюсків по 250–450 грн/кг, а ціни в меню стартують від 300 грн за порцію з 12–15 равликів. Європейці гуртом платять по

€ 8–12 за кілограм. Найдорожче продають ікру равликів: 50 г коштує 1850 грн. У Європі ціна за 50 г – від € 60 до € 350 залежно від виду равлика. А нещодавно у фермерському господарстві на Дніпропетровщині виготовили на замовлення ікру вищого сорту вартістю 50 тис. грн/кг (Капустіна, 2018). Уже досвідчені фермери кажуть: у разі розведення равликів на базі фермерського господарства рентабельність такого бізнесу може сягати 100–300 %. Окупитися равликова ферма, де вирощують *Helix aspersa*, може через рік. Натомість, щоб окупити ферму з вирощування виноградних равликів, тобто *Helix pomatia*, треба більше часу – від 12 до 36 місяців (Капустіна, 2018).

Україна, яка має у своєму арсеналі кілька областей біля Чорного моря, володіє величезним потенціалом для устричного промислу. Цей бізнес вкрай рентабельний – він окуповується вже за перший сезон, який триває три роки (поки виросте моллюск), а за ефективного менеджменту можна отримувати щорічний прибуток. До слова, в Україні ціна на устриці стартує від 100 грн і до кількох тисяч залежно від різновиду й кількості. У світі аграрії закладають цілі устричні ферми, отримуючи колосальний прибуток (Устриці ..., 2017).

Ефективність вирощування нішевих культур проявляється і через експорт продукції: у 2018 році ціна 1 т за експортною товарною позицією 713200000 – турецький горох (нут) становила \$ 829,8; за позицією 713400000 – сочевиця – \$ 387,1; 708200000 – квасоля – \$ 1023,8; 120400000 – насіння подрібнене – \$ 466, а найменша ціна 1 т була за експортною товарною позицією 100700000 – сорго зернове – \$ 153,2 (Кернасюк, 2018).

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Результати проведених досліджень засвідчують наявність дуже широкого діапазону можливостей щодо диверсифікації сільськогосподарського виробництва на невеликих площах, що якнайкраще пасує до умов більшості фермерських господарств і цілком реально може бути в найближчій перспективі переважаючим шля-

хом їхнього розвитку, оскільки конкурентну боротьбу з крупними господарствами у сфері вирощування традиційних культур чи у виробництві традиційної продукції тваринництва дрібні фермерські господарства в Україні в силу відомих об'єктивних причин, безперечно, програють. Проте практика свідчить також про те, що немає підстав для абсолютизації нішевих культур як панацеї на всі проблеми сектору малих сільськогосподарських виробників. Нішева специфіка цілої низки сільськогосподарських культур має досить часовий чи навіть перехідний у часі характер – те, що якийсь час було нішевим, за досягнення певного моменту у своєму розвитку може втратити риси нішевості і перейти у розряд традиційного виду виробництва. Тому, очевидно, що, роблячи ставку на нішевість того чи іншого виробництва, треба враховувати таку особливість цієї нішевості, і, плануючи свої інвестиції, добре зважувати всі можливі альтернативи – чи не варто одразу вкладати кошти у щось триваліше, типу саду чи традиційного ягідництва. Віддача у часі від таких інвестицій може бути віддаленою, зате надійнішою, довготривалішою і стабільнішою. Тому найближчою перспективою наукових досліджень проблеми розвитку нішевого виробництва у сільському господарстві є розробка відповідної методики прорахунку порівняльних варіантів інвестицій з метою обґрунтованого вибору найоптимальнішого в конкретних умовах, що складаються, з можливістю прогнозування диверсифікації у динаміці.

Потребує окремих досліджень і така важлива умова успішного розвитку нішевого виробництва у сільському господарстві, як кооперація, яка допоможе виробникам нішевої продукції консолідувати свої зусилля відповідно до спеціалізації хоча б у сфері реалізації та виходу на зовнішні ринки. Через географічну віддаленість виробників однорідної продукції кооперація останніх потребує організації інформаційного обміну, консалтингового сервісу, відповідного шкільництва.

Аналіз також показав, що чинниками, які стримують розвиток нішевого сільського

господарства в Україні, є: відсутність державної підтримки цього напряму підприємництва, брак відповідного досвіду у виробників, нерозвинений маркетинг та відсут-

ність у країні відповідного рівня культури споживання продукції низки нішевих культур, що також формує широке і цікаве поле для подальших наукових досліджень.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

Арістов, В. 2017. *Фермери чи агрохолдинги? Оптимальна модель розвитку українського бізнесу*. [online] Доступно: <https://kurkul.com/blog/398-fermeri-chi-agroholdingi-optimalna-model-rozvitku-ukrayinskogo-biznesu> [Дата звернення 27 серпня 2018].

Бамбарбія Кергуду: в Україні почали вирощувати екзотичну бамію. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/05/08/bambarbiya-kergudu-v-ukrayini-pochaly-vyroschuvaty-ekzotychnu-bamyu/> [Дата звернення 26 липня 2018].

Батат: вирощування кілограму батату коштує \$ 0,3, а продають його в 9 разів дорожче. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/06/19/idealnyj-dlya-pivdnyasobivartist-vyroschuvannya-kilogramu-batatu-v-ukrayini-koshtuye-0-3-a-v-supermarketah-jogoprodayut-v-9-raziv-dorozhche/> [Дата звернення 20 серпня 2018].

Брак знань та досвіду гальмує розвиток нішевих культур в Україні. 2018. [online] Доступно: <https://kurkul.com/news/12244-brak-znan-ta-dosvidu-galmuye-rozvitok-nishevih-kultur-v-ukrayini> [Дата звернення 27 серпня 2018].

Булл льон: рентабельність вирощування олійного льону сягає 150 %. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/05/16/pidlyty-masla-rentabelnist-vyroschuvannya-olijnogolonu-syagaye-150-pry-vrozhajnosti-uzhe-1-5-t-ga/> [Дата звернення 26 липня 2018].

Виважені рішення та вивчення ринку приведуть до мільйона з гектару: підсумки конференції. 2017. [online] Доступно: <https://uhbdp.org/ua/1191-vivazheni-rishennya-ta-vivchennya-rinku-privedut-do-milijona-z-gektaru-pidsumki-konferentsiji> [Дата звернення 21 серпня 2018].

Вищі у ніші: дрібним фермерам радять вирощувати ягоди і горіхів. 2017. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2017/12/08/svoya-nisha-dribnym-fermeram-radyat-vyroschuvaty-yagody-i-gorihiv/> [Дата звернення 20 серпня 2018].

Відразу в куці: нішеві культури швидко окупаються, але на них не можна довго розраховувати. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/07/27/nishevi-kultury-shvydko-okupayutsya-ale-na-nyh-ne-mozhna-dovgo-rozrahovuvaty/> [Дата звернення 21 серпня 2018].

Вільна ніша – як заробити на вирощуванні ожини, 2018. [online] Доступно: <https://agronews.ua/node/89068> [Дата звернення 27 липня 2018].

Вирощування нута окупиться за 2 роки – аналітики компанії Pro-Consulting, 2018. *Agroportal*. [online] Доступно: <https://pro-consulting.ua/pressroom/vyrashivanie-nuta-okupitsya-za-2-goda-analitiki-kompanii-pro-consulting-agroportal> [Дата звернення 28 серпня 2018].

Все про пао: саджанці пао-пао, яке прижилося в Україні, продають по 1500 грн за штуку. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/05/14/pivden-ukrayiny-ochikuye-paopa/> [Дата звернення 21 серпня 2018].

В Україні активно освоюють технологію вирощування шафрану. 2017. [online] Доступно: <https://kurkul.com/news/8202-v-ukrayini-aktivno-osvoyuyut-tehnologiyu-viroschuvannya-shafranu> [Дата звернення 20 серпня 2018].

Дмитрів, І., 2018. Равлики, як ведмеді, впадають у зимову сплячку. *Високий замок*, 15–21. Бер., с. 7.

Енергія трави: гектар міскантусу дає \$ 700 прибутку щороку. 2017. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2017/12/19/groshi-na-travi-gektar-miskantusu-daye-700-prybutku-shhoroku/> [Дата звернення 20 серпня 2018].

Ефірний час: виробництво ефірних олій м'яти та лаванди окупиться за півтора роки. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/06/19/vyrobnytstvo-efirnyh-olij-m-yaty-ta-lavandy-okupitsya-za-pivtora-roku/> [Дата звернення 26 липня 2018].

Жималість: половину виробництва жимолості в Україні забезпечують лише три ферми. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/05/30/polovynu-vyrobnytstva-zhymolosti-v-ukrayini-zabezpechuyut-try-gospodarstva/> [Дата звернення 28 серпня 2018].

Жовто-блакитна перемога: вирощувати льон на 27 % прибутковіше, ніж соняшник. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/06/01/vyroshhuvaty-lon-na-27-prybutkovishe-nizh-sonyashnyk/> [Дата звернення 27 липня 2018].

Затравили: український міскантус купують в Європі по € 60 за тонну. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/04/27/zatravlyu-ukrayinskyj-miskantus-kupuuyut-v-yevropi-ro-60-za-tonnu/> [Дата звернення 27 липня 2018].

Зібрати на нервах: сімейна ферма зароблятиме до 250 тис. грн прибутку на валеріані та ехінацеї. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/05/30/simejna-ferma-mozhe-zaroblyaty-do-250-tys-grn-prybutku-na-likarskyh-travah/> [Дата звернення 21 серпня 2018].

Іноземні фермери оцінили український шафран. 2017. [online] Доступно: <https://kurkul.com/news/9037-inozemni-fermeri-otsinili-ukrayinskiy-shafran> [Дата звернення 26 липня 2018].

Капустіна, К. 2018. *Математика агробізнесу: розведення равликів.* [online] Доступно: <https://kurkul.com/blog/589-matematika-agrobiznesu-rozvedennya-ravlikiv> [Дата звернення 22 липня 2018].

Кернасюк, Ю., 2015. Експортний тренд – нішеві культури. *Агробізнес сьогодні*, [online] 4(299). Доступно: <http://www.agro-business.com.ua/agronomiia-siogodni/2776-eksportnyi-trend-nishevi-kultury.html> [Дата звернення 20 серпня 2018].

Кернасюк, Ю., 2018. Ринок нішевих агрокультур. *Агробізнес сьогодні*, 22 (389), с. 12–16.

Кизил відпущення: мода на кизил спровокувала дефіцит саджанців на ринку. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/05/11/zavaryly-kyzyl-moda-na-kyzyl-sprovokovala-defitsyt-sadzantsiv-na-rynku/> [Дата звернення 26 липня 2018].

Медведюк, В. 2017. *Нішеві культури — це «подушка безпеки» для аграріїв.* [online] Доступно: <http://agroportal.ua/ua/views/mnenie-eksperta/nishevye-kultury-eto-podush-ka-bezopasnosti-dlya-agrariev/> [Дата звернення 26 липня 2018].

Милість жимолості: які наймаржинальніші ніші на ягідному ринку і що буде далі? 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/03/26/gidna-yagoda-sadovody-zahodyat-v-marzhynalni-nishi-zbilshuyut-ploshhi-zakrytogo-gruntu-ta-gotyuyutsya-do-mashynnogo-zboru-vrozhaYu/> [Дата звернення 21 серпня 2018].

На Херсонщині вирощують найдорожчу у світі спецію, 2016. [online] Доступно: <https://uhbdp.org/ua/1116-na-khersonshchini-viroshchuyut-najdorozhchu-u-sviti-spetsiyu> [Дата звернення 20 серпня 2018].

На Херсонщині з'явився другий виробник шафрану. 2017. [online] Доступно: <https://uhbdp.org/ua/1220-na-khersonshchini-z-yavivsyu-drugij-virobnik-shafranu> [Дата звернення 20 серпня 2018].

Петрик, О., 2018. «Жнива» на равликових полях. *Високий Замок*, 4–10 жовт., с. 12.

Рубан, Н., 2017. *Кому червоне золото? В Україні освоїли технологію вирощування шафрану й діляться досвідом з бажаними.* [online] Доступно: <https://uhbdp.org/ua/1246-komu-chervone-zoloto-v-ukraini-osvoily-tekhnohiiu-vyroshchuvannia-shafranu-i-diliatsia-dosvidom-z-bazhaiuchymu> [Дата звернення 27 липня 2018].

Русский самый сладкий питательный орех, 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/05/23/russkyj-samyj-sladkyj-y-pyatatelnyh-oreh/> [Дата звернення 20 августа 2018].

Синь-трава: Україна зіткнулася з дефіцитом лаванди. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/04/12/ukrayina-zitknulasya-z-defitsytom-lavandy/> [Дата звернення 26 липня 2018].

Слизький шлях: на Тернопільщині створюють равликовий кооператив, 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/05/18/slyzka-sprava-na-ternopilshhyni-stvoryuyut-kooperatyv-ravlykovodiv/> [Дата звернення 28 серпня 2018].

Стукнули ядрами: Україна стане третьою в світі за врожаєм грецьких горіхів (інфографіка). 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/02/13/stuknuly-yadramy-ukrayina-vyjde-na-tretye-mistse-v-sviti-za-vrozhayem-gretskyh-gorihiv/> [Дата звернення 20 серпня 2018].

Сумченко, В. та Губін, А. 2017. *Володимир Остапенко: Особливості вирощування спаржі.* [online] Доступно: <https://kurkul.com/blog/358-volodimir-ostapenko-osoblivosti-viroshchuvannya-sparji> [Дата звернення 26 липня 2018].

Сумченко, В. та Губін, А. 2018. *Математика агробізнесу: вирощування спаржі.* [online] Доступно: <https://kurkul.com/blog/584-matematika-agrobiznesu-viroshchuvannya-sparji> [Дата звернення 26 липня 2018].

Топ-10 нішових культур для експорту – рекомендації експертів, 2018. [online] Доступно: <http://agravery.com/uk/posts/show/top-10-nisovih-kultur-dla-eksportu-rekomendacii-ekspertiv> [Дата звернення 20 серпня 2018].

Устриці в Україні: бізнес на делікатесах. Аналітика, 2017. [online] Доступно: <http://agroportal.ua/publishing/analitika/ustritsy-i-ukraina-biznes-na-delikatesakh/> [Дата звернення 21 августа 2018].

Фермер заробляє на спаржі 400 тис. грн/га, 2017. [online] Доступно: <https://kurkul.com/news/10119-fermer-zaroblyaye-na-sparji-400-tis-grn-ga> [Дата звернення 27 липня 2018].

Червоне море: журавлина – найприбутковіша культура після марихуани, 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/04/29/zhuravlyna-ne-vynna-zhuravlyna-najprybutkovisha-kultura-pislya-maryhuany/> [Дата звернення 20 серпня 2018].

Чи вигідно вирощувати спаржу в Україні? 2016. [online] Доступно: <https://uhbdp.org/ua/news/agro-news/1060-chi-vigidno-viroshchuvati-sparzhu-v-ukrajini> [Дата звернення 27 липня 2018].

Шаповал, Б. 2018. *Можливості для експорту нішевих культур: куди варто постачати та які особливості враховувати.* [online] Доступно: <http://agravery.com/uk/posts/show/mozlivosti-dla-eksportu-nisevih-kultur-kudi-varto-postacati-ta-aki-osoblivosti-vrahovuvati> [Дата звернення 27 липня 2018].

Щириця вищиряється: в Україні дефіцит амаранту, за тонну насіння дають як за дві тонни соняшнику. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/06/04/v-ukrayini-defitsyt-amarantu-za-tonnu-nasinnya-dayut-yak-za-dvi-tonny-sonyashnyku/> [Дата звернення 21 серпня 2018].

Солбаба: рентабельність вирощування кульбаби перевищує 120 %. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/04/25/rentabelnist-vyroshhuvannya-kulbaby-perevyshhuye-120/> [Дата звернення 20 серпня 2018].

Step by стевія: українські фермери можуть збирати кілька врожаїв стевії на рік. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/05/26/solodkyj-buket-ukrayinskym-fermeram-vygidno-vyroshhuvaty-steviyu/> [Дата звернення 27 серпня 2018].

Lavandos: гроші з гектару лаванди повертаються за два роки. 2018. [online] Доступно: <https://agroday.com.ua/2018/01/16/lavandos-groshi-z-gektaru-lavandy-povertayutsya-za-dva-roky/> [Дата звернення 26 липня 2018].

Стаття надійшла 04.09.2018.

